

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 027.2:929.71(=162.1)(477.82)“16/19”

ПРИВАТНІ КНИГОЗБІРНІ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ІСТОРИЧНОЇ ВОЛИНИ

Андрій КЛИМЧУК

*Творче об'єднання “Мистецькі грані”,
вул. Дубенська, 44/230, м. Рівне, 33010, Україна, тел. (0362) 62-89-98,
ел. пошта: l-angel@unk.org.ua*

Коротко описано історію формування та склад низки найважливіших приватних бібліотек польських шляхтичів, що мешкали на території історичної Волині у XVII–XX ст. (передовсім у XIX ст.). Найбільшу увагу присвячено бібліотеці у Вишнівці, яка існувала у XVIII–XIX ст.

Ключові слова: приватні бібліотеки XVII–XX ст., польська шляхта на Україні, Волинь.

Роль приватних бібліотек, передовсім польської шляхти, на Волині зросла після створення Волинської губернії у складі Російської імперії. Царська влада після польських повстань жорстко боролася з виявами польськості; національна школа, література, наука тощо не мали можливості розвиватися. Родинна книгозбірня мусила заповнити цю нішу. Книги, навіть у невеликій кількості, з'являються в кожній сім'ї, члени якої вміли читати. Про величину книгозбірні свідчив майновий стан та інтелектуальний рівень власника. Приватними бібліотеками та архівами насамперед користувалися їх власники, а також їхні родичі та знайомі¹.

Коротко розглянемо історію окремих приватних бібліотек польської шляхти. Палацова книгозбірня в Антонінах, закладена близько 1868 р. старанням Марії Потоцької (із Сангушків), походила зі Славути, звідкіль до Антонін потрапила як посаг. Загалом вона складалася з новітніх видань, альбомів і подарункових, гарно оформлених книг, було багато літератури про полювання та подорожі. Близько 1914 р. вона нараховувала 20000 книг і ділилась на кілька відділів. Головний відділ мав 15000 книг і містився у двох залах. Існувала oprіч того й особиста бібліотека Юзефа Потоцького, яка ретельно зберігалася в кількох шафах його кабінету, а також книгозбірня власниці дому і так звана “палацова бібліотека”, що розміщувалася в пересувних шафах і на столах. Таких цінних бібліофільських видань зберігалось понад 1500 томів. Крім того книги були й у інших приміщеннях, наприклад, на великих столах в залі лежали праці з історії мистецтва. В родинному архіві знаходились карти й рукописи відомого дослідника Сарматії Яна Потоцького, делегата чотирьохлітнього Сейму; рукописи мемуарів Романа Сангушка і його матері Кліментини Чарторийської.

Більшовики спалили кілька сіл і маєток в Антонінах із багатою книгозбірнею й архівом графів Потоцьких. Пожежа шаленіла кілька днів і знищила майже весь па-

¹ Див.: Klemantowicz D., Ziomek W. Biblioteki i archiwa w rezydencjach polskich ziemian na Wołyniu w okresie zaborów // *Ucrainica Polonica*. – Київ; Житомир, 2008. – Т. 2. – С. 177–188.

лац. Палацові працівники й селяни перенесли велику кількість творів мистецтва, меблі, бібліотеку й архіви до близьких стаснь та возовні. В 1920 р. більшість з цих речей перевезли до Варшави і, пізніше, частину – до Києва. Уцілілі зібрання, перевезені до Варшави, розмістили в палаці на Краківському передмісті, де вони згоріли в 1944 р. під час Варшавського повстання. Відомим є есклібрис антонінської бібліотеки².

Одна з родових бібліотек Потоцьких знаходилася в Загайцях. Про неї відомості вкрай скупі: відомо лише про дві масивні бібліотечні шафи і 12000 томів книг³. У новоселицькому маєтку Потоцьких була підручна бібліотека із землеробства, яка була сформована головним чином за рахунок дублетів антонінської бібліотеки, а також купівлею нових книг⁴.

У Білозірці була бібліотека Бжостовських, яка мала до 5000 томів. Переважно це були франкомовні друки. В 1870 р. книги французькою мовою були перевезені до Львовиць в бібліотеку Прушинських, а решта книг розійшлися поміж іншими приватними книгозбірнями⁵.

Бібліотеку у відбудованому в першій половині XVIII ст. Вишневецькому замку заклав останній представник роду Вишневецьких – Михайло Серватій. Про його бібліотеку до нашого часу дійшли доволі скупі дані. Польський дослідник Ф. Радзішевський у своєму довіднику подає інформацію, що в тодішній бібліотеці було 1400 томів⁶. Без сумніву, частину цих книжок Михайло Серватій одержав у спадок, інші ж придбав сам. Деякі дані щодо бібліотеки збереглися в епістолярних джерелах та в жалобних промовах, панегіриках після смерті Михайла Серватія Вишневецького. До нашого часу дійшов рукописний опис інтер'єру тогочасної палацової бібліотеки з інвентаря маєтностей князів Вишневецьких. Бібліотека знаходилася на другому поверсі будівлі в правому її крилі, в окремій залі. Вся бібліотека була білого кольору, оздоблена різьбленими позолоченими поясками, арабесками та фестонами⁷.

Михайло Серватій Вишневецький помер в 1744 р., не залишаючи по собі нащадка чоловічої статі. Палац у Вишнівці разом із зібраними в ньому колекціями перейшов у володіння родини Мнішків, які протягом століть продовжували почин князя Михайла, не руйнуючи колекцій, а навпаки, сприяли до їх поповнення⁸. Відомо, що маршалок Міхал Єжи Мнішек, політик і правник, зібрав чимало правничих праць і багатий архів документів сучасних йому часів. Бібліотечний фонд родинної книгозбірні поповнювався через спадкування. Наприклад, до родинної збірки Вишневецьких-Мнішків влилося кількасот книг особистого секретаря Міхала Мнішека, Мотовидла⁹.

У 1806 р. Вишневецький перейшов до рук сина маршалка, Карла Філіпа Мнішка. Він збагатив родинну колекцію працями з польської історії, а також чужомовною белетристикою так, що його бібліотека в 1841 р. налічувала 11000 томів, окрім брошур

² Пажимський О. М. *Садибні ансамблі подільської Волині*. – Хмельницький, 1997. – С. 92–93.

³ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych..., ułożona przez Franciszka Radziszewskiego*. – Kraków: Nakładem autora, 1875. – S. 121.

⁴ Пажимський О. М. *Садибні ансамблі подільської Волині...* – С. 92–93.

⁵ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – S. 3, 25.

⁶ Ibidem. – S. 117.

⁷ Ціборовська-Римарович І. О. *Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан*. – Київ: НБУВ, 2006. – С. 31–32.

⁸ Tomkiewicz W. *Dzieje zbiorów Zamku Wiśniowieckiego // Rocznik Wołyński*. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 414.

⁹ Ціборовська-Римарович І. О. *Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття...* – С. 52–53.

і періодики. Сам Мнішек на шпальтах “Львів’янина” (с. 182) в тому таки 1841 р. стверджував, що в той час мав 14000 томів (можливо, враховував брошури), в його книгозбірні нібито було “багато видань часів Гутенберга і Фауста”. В 1851 р. в бібліотеці загалом було вже 16000 томів¹⁰. Значну частину складала полоніка. О. Пшездецький у своїй праці “Поділля, Волинь та Україна” подає перелік найцінніших речей з бібліотеки Мнішків, яку він оглянув з люб’язного дозволу власника¹¹. Також палацовими колекціями користувався художник-аматор та літератор Франтішек Ксаверій Прек під час підготовки свого видання “Wizerunki sławnych Polaków”¹².

У 1832 р. до замкової книгозбірні влилася частина бібліотеки Вишневецького монастиря кармелітів босих після його закриття. Нові надходження налічували 195 назв видань у 283 томах, що складало приблизно четверту частину монастирської книгозбірні. До речі, свого часу представники родини Мнішків і раніше жертвували книги монастирю у Вишнівці. Очевидно, що частина цих книг повернулася назад до палацової книгозбірні в 1832 р.

У 1846 р. помер Карл Мнішек, а разом з ним закінчилася колишня велич Вишнівця. Його сини, висококультурні і освічені, перебуваючи постійно у Франції, не мали жодного зв’язку з сімейним гніздом. Анджей Мнішек, виконавши поділ майна батька, став власником Вишнівця, але, оскільки не планував в ньому жити, вирішив найкращу частину колекцій перевезти до себе в Париж. Відтак він перевіз до Парижу близько 2000 книг, листування діда та геральдичні праці батька, низку рукописів. Його колекція постраждала від пожежі в Парижі, однак вціліла частина була докомплектована пізніше і через кілька десятків років розпродана з торгів і розсіялася по різних європейських колекціях.

Єжи Філіп Неруш, старший брат Анджея Єжи Мнішека, перевіз частину родинної бібліотеки до маєтку дружини у Верхівню, де мешкав. Це були переважно книжки природничої тематики, хоча було доволі чимало творів з історії європейських країн, були періодичні видання, художні твори (романи, п’єси) тощо, а також частина рукописів (“близько 1500 томів”).

Книги, що залишилися у Вишнівці, також почали розпорошуватися по різних волинських та подільських маєтках. Були вони і у Бжостовських у Білозірці та у Пшездецьких у Чорному Острові на Поділлі, спадкоємців Анни Огінської з Вишневецьких. Стародруки Вишневецької бібліотеки потрапляли і на полиці антикварних крамниць Львова.

Через поступове руйнування замку, Мнішек його продав в 1852 р. грузинській княгині Абамелек (Абамелік). Замок, позбавлений опіки власника, почали розкрадати. Під час цього зникло із бібліотечних колекцій багато цінних книг. Волею випадку частину викрадених рукописів, які містили частину архіву Мнішків, придбав Оссолінеум¹³.

Більше пощастило палацу у Вишнівці, коли його в 1857 р. з рук грузинської княгині викупив палкий патріот і шанувальник національних традицій, граф Володимир Броель-Плятер з Воробіна. На жаль, княгиня перед продажем майна вирішила вивезти частину замкових колекцій на двадцяти возах. Нема докладного списку вивезених об’єктів, відомо лише, що від перевезення постраждали здебільшого колекції

¹⁰ Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów Zamku Wiśniowieckiego... – S. 419.

¹¹ Przeździecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów*. – Wilno, 1840. – Т. 1. – S. 62–63.

¹² Ціборовська-Римарович І. О. *Подові бібліотеки Правобережної України XVIII століття...* – С. 42.

¹³ Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów Zamku Wiśniowieckiego... – S. 419.

порцеляни і меблів, а також книжки. Невідомим є той факт, які саме книжки і скільки їх вивезла княгиня. Укладачі каталогу виставки польських рідкісних книжок і рукописів із фондів Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, посилаючись на повідомлення М. Пьотровського, вважають, що кількість книжок, які вивезла з Вишнівця княгиня Абамелек, була невеликою, і що ці видання, ймовірно, в 1917 р. знаходилися в руках родини Абамелек-Лазаревих. Ще один загадковий факт історії замкової бібліотеки пов'язаний із Петербургом. Там у 1921 р. було затоплено водою в підвальних приміщеннях кілька тисяч книжок і архівних документів з Вишнівця. До сьогодні невідомо, як вони потрапили до Петербурга, хто сховав або відправив на зберігання до підвалів друковані й рукописні документи¹⁴. Тоді вдалося врятувати близько 600–700 томів. Можливо, саме ці книжки, за відомостями Е. Хвалевіка, було включено до фондів Державного архіву в Ленінграді в 1925 р.¹⁵

Відомо, що приблизно саме в цей час майже 4000 томів з Вишнівецької бібліотеки придбав маршалок шляхти Вінницького повіту Антоні Кароль Якубовський для своєї бібліотеки в Люлинцях Вінницького повіту Подільської губернії (нині Калинівського р-ну Вінницької обл.)¹⁶. Ці книги могли бути придбані в княгині Абамелек або під час розпродажів Толлі. Очевидно більша частина бібліотеки в Люлинцях загинула, хоча книги з екслібрисами цієї книгозбірні нині перебувають у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Книг, які б одночасно мали екслібриси і Вишневецьких, і Антонія Якубовського, немає.

Новий власник Вишнівця, історик і колекціонер, вважав Вишнівецький замок за культурний осередок, оберігав цілісність замкових колекцій, збільшуючи їх воробінськими колекціями і власною бібліотекою. За В. Плятера бібліотекарем книгозбірні у Вишнівецькому палаці став Францішек Радзішевський, який до того часу був бібліотекарем у Дубровицькому маєтку Плятерів, що у Рівненському повіті Волинської губернії. Ф. Радзішевський упорядкував бібліотеку і склав її інвентар. В 1851 р. бібліотека налічувала 16000 томів. До цієї колекції В. Плятер долучив 8000 томів власних книг, привезених з Воробіна, так що обсяг фондів бібліотеки зріс до 21200 томів, третину з яких складали твори польською мовою. Історичний відділ містив 703 польськомовних праці в 1078 томах, 915 праць іншими мовами в 2151 томах, а також 540 панегіриків і похоронних проповідей польською мовою. Географічний відділ включав 700 томів, белетристика – 3000 томів. Теологічний відділ складався переважно з книг, що походили з ліквідованого кармелітського монастиря у Вишнівці (300 томів).

У відділі рукописів бібліотеки зберігалися 350 томів, з яких на особливу увагу заслуговував список місцевостей, згаданих в Литовській Метриці і складений в чотирі томи форматом в половину аркуша. Окрім того, було кілька рукописних гербівників, кілька фоліантів полоніки із закордонних архівів, щоденник (автограф) митрополита Сестженцевича, автографи поезій Еміра Жевуського (Вацлава Северина Жевуського) і т. д. Ще були 200 томів форматом в половину аркуша, що містили сімейні документи Вишневецьких, Мнішків, Замойських та інших, а також 200 тис. різних листів XVIII ст. із колекцій маршалка Мнішка.

На нещастя для палацу, В. Плятер володів ним недовго. Фінансовий стан власника не дозволяв йому утримувати нове придбання, тому 1873 р. Вишнівець виста-

¹⁴ Ціборовська-Римарович І. О. *Подові бібліотеки Правобережної України XVIII століття...* – С. 41.

¹⁵ Chwałewik E. *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na Obczyźnie.* – Warszawa; Kraków, 1926. – S. 366.

¹⁶ Urbański A. *Pro Memoria.* – Warszawa, 1929. – S. 64.

вили через фінінспекцію на публічні торги. Восени 1876 р. маєток придбав (з порушенням законодавства) київський банкір Іван Толлі. Перед продажем В. Плятер вивіз до Воробіна значну частину архівів Мнішків і Вишневецьких, а також частину старих рукописів. За даними В. Томкевича, в грудні 1917 р. місцеві селяни повністю спалили воробінську бібліотеку, а в ній і вишневецькі колекції¹⁷.

Продавши, що вдалося, через аукціони, І. Толлі продав Вишнівець і вивіз до Києва значну частину картин і книг, що залишилися. Окрему цінність представляла вивезена до Києва бібліотека, яку доволі докладно описав анонімний автор. За цим описом, бібліотека складалася з 5000 томів, що включали друки від XV до середини XIX ст. латинською, польською, французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською, російською, грецькою мовами. Частина Вишнівецької бібліотеки, яка була власністю родини Толлі, потрапила до фондів НБУВ через Головну книжкову палату в Києві. Деякі книги мають печатки Київського міського музею, їх туди очевидно передав Володимир Іванович Толлі – син І. А. Толлі. Деякі стародруки опинилися в бібліотеці В. Б. Антоновича історико-філологічного відділу ВУАН та в бібліотеці соціально-економічного відділу ВУАН. У березні 1927 р. їх передали до ВБУ¹⁸.

Із колись, напевно, великої книгозбірні Стецьких у Великих Межиричах до нашого часу дійшла одна книга, яка зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї. На ній є печатка з монограмою “Т:І:Л”, у якій, вочевидь, зазначено імена Текля, Юзеф та Людовік¹⁹. Ф. Радзішевській повідомив, що бібліотеку спочатку вивезли до Рясник, а потім до Варшави²⁰.

У своєму маєтку в Городці граф Антоні Урбановський організував одну з найкращих бібліотек, основою якої стали книги, що дісталися йому у спадок від брата Кшиштофа, і частина бібліотеки Вінцента Потоцького з Немирова, придбана Кшиштофом Урбановським у 1810 р. Станом на 1835 р. бібліотека налічувала близько 13000 томів; головню це були польськомовні книги, а також книги латинською, французькою, англійською, грецькою, італійською мовами. До книгозбірні входили видання майже всіх провідних друкарень Європи того часу. Після смерті А. Урбановського зібрання успадкував його онук Едвард Стажинський, а згодом бібліотека перейшла синові Едварда – Болеславу Стажинському, який приблизно у 1862 р. (або 1863 чи 1868 рр.) перевіз її до свого маєтку в Загінці на Поділлі і з’єднав із особистими зібраннями²¹. Значну роль у поповненні бібліотеки книгами – як власними, так і придбаними, – відіграв Юзеф Крашевський²². Він часто був посередником при закупівлі книг для бібліотеки, консультантом у справах оцінювання вартості книг. У своїй книзі “Wspomienia Polesia, Wołyni i Litwy” він подає опис бібліотеки: “Шафи, що були власністю короля-філософа Ліщинського, зараз заповнені медалями, монетами. В одній із шаф зберігаються партитури Моцарта, Гайдна, опери Вебера та ін., одним словом, ціле море гармонії, котре лише чекає, щоб його розбудили... Збоку

¹⁷ Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów Zamku Wiśniowieckiego... – S. 420–421.

¹⁸ Ціборовська-Римарович І. О. *Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття...* – С. 41.

¹⁹ Обарчук А. О. *Межирич Корецький: нариси історії волинського містечка.* – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 35.

²⁰ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – S. 48.

²¹ Рабчун О. Загінецька бібліотека Урбановських-Стажинських: до питання реконструкції // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.* – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 330–339.

²² Рабчун О. Праці Юзефа Ігнаці Крашевського у складі родової книгозбірні Урбановських-Стажинських як джерело вивчення історії польського народу // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Київ, 2005. – Вип. 10. – С. 426–431.

праці історичні, полемічні та найрізноманітніші видання Біблій... Та, інша шафа, заповнена книгами з історії. Далі – поезія, театр – Шіллер, Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Арістофан, Данте (одна із книг Данте датована 1564 роком і видана у Венеції)... Вгорі знаходяться скарби латинські та польські (Ельзевірів і Альдів). Окремо знаходяться рукописи та інкунабули»²³.

Бібліотека відомого письменника Людвіка Кромінського у Ворончині містила близько 7000 томів. Після смерті Л. Кромінського в 1844 р. бібліотека перейшла до його зятя Калікста Четвертинського, який її перевіз у свій маєток в Міланові (тодішня Седлецька губернія)²⁴.

В Горохові існувала родинна бібліотека Стройновських. Книгозбірню укомплектував Валеріан Стройновський, який був, між іншим, членом Сенату Російської імперії. Вона значно збільшилася за рахунок перевезених з Вільна книг місцевого римокатолицького єпископа Ієроніма Стройновського, померлого брата власника. Продовжував поповнювати цю бібліотеку і Ян Тарновський – зять В. Стройновського. Після смерті Я. Тарновського книгозбірню перевезли до Дзікова, де вона стала частиною місцевої родинної бібліотеки²⁵.

В Гранях власну бібліотеку мав Щепан Хамець. До неї входили головню книги польською мовою. До цієї книгозбірні увійшли частини ліквідованої бібліотеки піарів у Дубровиці. Після смерті власника у 1868 р. бібліотека була розпродана²⁶. Родинна бібліотека Ленкевичів у Гуці містила кілька тисяч томів. Головним чином вона була зібрана стараннями Віктора Ленкевича²⁷.

До Кременецького ліцею свого часу передали так звану “меншу” бібліотеку Мошинських з Дольська на Волині. В бібліотеці навчального закладу колекція зберігалася окремим фондом. Разом з бібліотекою передали рукописний каталог обох (“малої” і “великої”) бібліотек Мошинських, який дійшов до нашого часу. Збірка книг складалася із стародруків латинською, грецькою, польською, французькою, італійською, англійською, німецькою і голландською мовами. Поодинокі книги були російською мовою, абсолютну більшість фонду бібліотеки складали польськомовні і франкомовні друки. Більшість книг були видані у XVII–XVIII ст. Лише незначна кількість вийшла у світ у XVI ст. До колекції входила наукова література з галузей історії, філософії, юриспруденції, економіки, географії, природознавства, класичної філології, нумізматики, літературознавства і творів художньої літератури. До нашого часу дійшло понад 2300 книг із цієї бібліотеки²⁸.

В маєтку Плятерів у Дубровиці знаходилася чудова колекція найкращих літературних творів Європи, оскільки власники Дубровиці самі належали до когорти вчених особистостей. Цю рідкісну колекцію праць один з Плятерів в 1860 р. подарував Варшавській публічній бібліотеці²⁹.

Відомим колекціонером на Волині був Самуель Копровський з Дядьковичів³⁰. За складом його колекція була подібною до антикварної крамниці: він збирав медалі,

²³ Kraszewski J. I. *Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy*. – Wilno, 1840. – Т. 1. – С. 97.

²⁴ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – С. 120.

²⁵ Ibidem. – С. 18.

²⁶ Ibidem. – С. 19.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Колесник Е. А. *Книжные коллекции ЦНБ АН УССР*. – Киев, 1988. – С. 29–30.

²⁹ Сендульский А. Местечко Домбровица Ровенского уезда // *Волинские Епархиальные Ведомости*. – 1882. – № 8. – С. 229–241.

³⁰ Бишкевич Р. *Начерк історії української філателії*. – Львів: Афіша; Галфілвісник, 2004. – С. 21.

яких мав детально укомплектовану збірку періоду після поділів Речі Посполитої, а також меншу групу монет, починаючи від доби короля Сигізмунда I. В С. Копровського були також колекції марок, гравюр, картин, гральних карт, каблучок, табакерок тощо. Щодо бібліофільських інтересів, то він володів дуже комплектною, за його власною оцінкою, нумізматичною бібліотекою; судячи зі змісту листів до Кароля Болсуновського, його книгозбірня мала профільний характер³¹.

В Ізяславі була велика і старовинна бібліотека. В ній були книги з Острозького замку і закритого в XIX ст. бернардинського монастиря в Дубні. Ця збірка книжок нараховувала понад 5000 томів, в ній було багато так званих “білих круків”. В Ізяславському архіві були родинні архіви Сангушків, Острозьких, Корецьких та інших магнатських родів (XII–XVII ст.). Особливо цікаві документи, дотичні до визвольної боротьби українського народу, земельні і міські акти та ін.³²

Одна з родових бібліотек Чарторійських була в Клевані. Наприкінці XIX ст. в ній було кілька тисяч томів разом з великою кількістю брошур. Ця книгозбірня була зібрана з книг монастирських бібліотек і особистої бібліотеки Алоїза Осинського, відтак містила багато раритетів. Ще за життя власника частина книг розійшлася по руках. У 1820 р. Константи Чарторійський подарував 237 книг в 600 томах Клеванській гімназії. Після смерті власника рештки бібліотеки (близько 2000 томів) перевезли до Дубровиці³³.

В Корецькій книгозбірні Чарторійських зберігалися багаті фамільні архіви Корецьких, Чарторійських та інших родів. Вже в XIX ст. вони втратили цілісність окремої збірки, рештки цих архівів були перевезені до Варкович. Книги ще на початку XIX ст. частково були вивезені до Славути, а також до Жуковець і Олексинця³⁴.

Князі Яблоновські у Кривині володіли великою бібліотекою, при якій також був родинний архів. Зокрема тут були документи князів Острозьких, майнові документи, люстрації Острозького замку і оригінальні листи королів і відомих людей, найбільше до Станіслава Любомирського³⁵.

Досить велика бібліотека князів Яблоновських була у Ляхівцях. Книгозбірню головним чином зібрав воевода Новоградський Юзеф Александр Яблоновський. Згодом її перевезли до Теофіополя на Поділлі. Каталог цієї книгозбірні в чотирьох томах був опублікований 1755 р. у Ляйпцігу. Значну частину бібліотеки (2246 т.) Теофіла з Яблоновських Сапега подарувала Волинському ліцею. Рештки бібліотеки і багато рукописів перевезли 1860 р. до Варшави і долучили до колекцій наукової установи Замойських³⁶.

Бібліотеку Карвіцьких у Мізочі зібрав значним чином Казімеж Малаховський, родич Карвіцьких. Книгозбірня містила велику колекцію рукописів, поміж яких були акти і листування канцлерів Яна Шембека і Яна Малаховського, повна колекція канцлерських актів 1513–1793 рр., акти, що мають відношення до Торунської справи

³¹ Булатова С. О. Огляд родового архівного фонду Болсуновських у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – Київ, 2003. – Вип. 8. – С. 113–125.

³² Міщук С. Рукописно-книжкова спадщина Волині в другій половині XIX – 30-х рр. XX ст.: дослідження, опис, доля // *Волинські історичні записки*. – 2008. – Т. 1. – С. 105–116.

³³ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – S. 26–27.

³⁴ *Ibidem*. – S. 29.

³⁵ Przeździecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina...* – Т. 1. – С. 26–27.

³⁶ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – S. 37–38.

1724 р., велика збірка сеймових діаріушів, які походили з бібліотеки Залуських і короля Станіслава Августа³⁷.

Генерал Александр Ходкевич спочатку мешкав у своєму маєтку в Пекалеві поблизу Млинова. Тут він зібрав велику колекцію книг, яка вже тоді нараховувала декілька тисяч томів, переважно історичного змісту і творів давніх письменників. Ці книги А. Ходкевич перевіз із собою до Варшави, де мав власний палац. Варшавська книгозбірня нараховувала 22–25 тис. книг. Власник оцінював свою бібліотеку в 2 млн злотих, при цьому підкреслюючи, що їхню внутрішню вартість не можна оцінити. Наслідком величезних витрат А. Ходкевича (на книги, картини, патріотичні, народні та інші цілі) став розпродаж його майна у Варшаві. Щоб не бути свідком руїни того, чому він присвятив своє життя, генерал виїхав до Млинова, який став його головною садибою. Із Варшави А. Ходкевич перевіз найціннішу частину книг та рукописів.

Родинний архів Ходкевичів у Млинові налічував понад 1000 тек, що розміщувалися у 15 шафах. В ньому була цінна збірка рукописів на пергаменті, привілеї з королівськими підписами, примірник Литовського статуту 1566 р., написаного руською мовою, воєнні рапорти Тадеуша Костюшка, родинні листи. Найдавніший документ датований 1463 р. У резиденції зберігалися раритетні речі: тригранчатий капелюх Наполеона, шабля короля Яна III Собеського, верхній одяг Костюшка, який 1792 р. гостював у Ходкевичів.

Вже за Мечислава Ходкевича родинне гніздо у Млинові зазнало значних втрат від більшовицького нападу. Постраждали при цьому бібліотека та архів. У 1921–1939 рр. Ходкевичі мешкали в офіщині (малому палаці). Щоб вберегти від несподіванок залишки уцілілих збірок, їх відправили до Львова і Кракова. Великий млинівський архів (5000 томів) передали до державного архіву Польщі; нині він є однією із найцінніших збірок для вивчення історії Польщі³⁸.

Чудовою бібліотекою володіли Сосновські у Новомалині. У їх власності перебував родинний архів Сло-Малинських. Вперше цей архів описав Ю. Нець³⁹. Перебуваючи на різдвяних канікулах в 1918 р., студент Московської духовної академії Михайло Струменський почув від дружини священника Михайла Тучемського тривожну звістку про розгром Новомалинського палацу. Через кілька днів, 8 січня 1918 р., попередньо заручившись дозволом Української Військової Ради та голови Братства ім. кн. Острозьких, Струменський з братом поїхали до Новомалина. Управитель маєтку повідомив про пограбування родинної резиденції Сосновських. Аркуші давніх документів валялися як на повітрі, так і в приміщеннях палацу, перемішані із землею і соломою. В 1930-х рр. цей архів знаходився в Острозькому братському музеї. Згодом значну частину документів вивезли до музею Приятелів Науки у Луцьку, звідки вони потрапили до Волинського музею. За часів УРСР ці матеріали перейшли до Державного архіву Волинської області, який знаходився у непристосованому приміщенні. Під час гасіння пожежі, яка сталася в приміщенні архіву через якихось 20 років, частину документів було пошкоджено. Документи, які дійшли до нашого часу, зберігаються в Києві, Луцьку та Острозі, переважно це копії актового матеріа-

³⁷ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – S. 49.

³⁸ Цимбалюк С. *Млинів: минуле і сучасність, сторінки 500-літнього літопису*. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 16.

³⁹ Nieć J. *Biblioteka Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku // Nowa Książka*. – 1935. – Nr 7. – S. 504–505.

лу. Цікавою є невелика збірка документів шляхетських родин Боговितिнів та Джусів. Також досить чимало є документів родів, споріднених з Сло-Малицькими: Биковських, Зелінських, Красицьких, Любовецьких, Жевуських та інших⁴⁰.

Ще в другій половині XIV ст. в Олиці існувала бібліотека Радзивіллів. Книгозбірню заклав Станіслав Радзивілл, перший олицький ординат, який жваво цікавився наукою і володів десят'юма іноземними мовами, в тому числі турецькою і арабською. Цю бібліотеку спалили на початку XVII ст., оскільки вона містила багато еретичних книжок⁴¹.

У середині і в другій половині XVIII ст. в Полонному власну книгозбірню мали Любомирські. Головним чином це були історичні праці. Всього нараховувалося близько 3000 томів. Під час війни в 1792 р. бібліотека майже повністю загинула, лише незначна частина книг розійшлася потім по польських книгозбірнях. Відомим є екслібрис цієї бібліотеки. В цьому ж місті пізніше свої родові книгозбірні мали спочатку Валецькі, а згодом Дунін-Карвіцькі⁴².

Впродовж кількох поколінь власну книгозбірню збирали князі Любомирські у Рівному. Генрик Любомирський з родинної маєтності перевіз цінні збірки мистецтва, зброї, портретну галерею, а також бібліотеку до Львова. Все це він пізніше передав до музею наукової інституції Оссолінських у Львові, куратором якої він був. У Рівному лишилася досить незначна частина книжкового зібрання Любомирських, близько 400 примірників книг нині є в наявності у фондах Рівненського краєзнавчого музею, певна кількість також є в Рівненській обласній науковій бібліотеці.

При формуванні своєї родової книгозбірні Любомирські керувалися тими принципами, які були характерні магнатам Правобережної України. Бібліотеку можна вважати "ідеальною" за тематикою для XVIII століття. Більшість збережених книг мають екслібриси Юзефа, Людвіки і Фридерика Любомирських. Ці представники родини Любомирських цікавилися теологією, філософією, історією, красномовством, математикою, географією, описами мандрів, юридичними та військовими науками, читали романи, поезію та часописи. З історичної літератури привертає увагу велика кількість публікацій про Наполеона. Справа в тому, що Любомирські були великими симпатиками французького імператора і сподівалися, що завдяки йому Польща здобуде незалежність. Також було в родинній бібліотеці Любомирських чимало інших історичних праць, географічних описів Індії, Китаю, Японії, екзотичних тоді Гвіани та Киргизії. Почесне місце в книгозбірні посідала творчість античних авторів – Лукреція, Софокла, Вергілія, Плутарха. Читали князі також популярні в той час у світських колах твори Мольєра, Вольтєра, Корнеля, Данкура, Сервантеса, Бомарше, Буало, Руссо, Бекона, Шіллєра та інших. Більшість книг французькою мовою, деякі – італійською, німецькою, польською та латинською мовами⁴³.

Великою бібліотекою володів учений, бібліофіл Тадеуш Чацький (1765–1813) у родовому помісті в містечку Порицьк (нині – с. Павлівка). Ще до 1792 р. він почав збирати книги і рукописи, в 1795 р. перевіз свою збірку до Порицька. Чимало книг і рукописів Т. Чацькому дарували, а ще більше він набув під час подорожей Польщею.

⁴⁰ Бірюліна О. Витоки та історія роду Сло-Малинських за матеріалами Новомалинського родинного архіву // *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування*. – Острог, 2005. – Вип. 1: Матеріали Всеукр. наук. конф. з нагоди 20-річчя Музею книги та друкарства Держ. історико-культ. заповідника (м. Острог, 9–10 грудня 2005 р.). – С. 29–39.

⁴¹ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – S. 52.

⁴² *Ibidem*. – S. 62.

⁴³ Климчук А. Князі Любомирські і Рівне // *VIP*. – 2008. – № 11. – С. 36–38.

Друкованих праць, які б стосувалися Польщі або були польською мовою, було 8508, разом із брошурами в бібліотеці було до 20000 томів. Рукописів в книгозбірні було 1558 фоліантів, в яких знаходилося 146755 поодиноких документів. Зміст цих документів описав порицький бібліотекар Л. Голембійовський у каталозі, який містив 1212 аркушів. Серед рукописів зазначено акти, листування, історичні нотатки в копіях або оригіналах, понад 900 томів документів (з них до часів Станіслава Августа – 375 т.), серед них нотатки Лойка щодо польської статистики – 69 т., рукописів Юзефа Александра Яблоновського – 52 т., історичних рукописів – 123 т., так званих тек Нарушевича – 231 т., і т. д.

Після смерті Т. Чацького його дружина в 1819 р. продала польські книги і рукописи Адамові Чарторийському за 12000 золотих червінців. Таким чином найцікавіша і найцінніша частина бібліотеки Чацького перейшла до Пулавської бібліотеки. В Порицьку залишився відділ іноземними мовами, що містив до 6000 томів. Після 1831 р. Титус Дзялинський викупив решту рукописів і книг від спадкоємців Т. Чацького за 2000 золотих червінців⁴⁴.

За прикладом свого брата Тадеуша, Міхал Чацький у своєму маєтку в Сільці (тепер Володимир-Волинський район Волинської області) зібрав велику бібліотеку книг, часописів, архівних документів і рукописів. Книгозбірня містила книги польською, французькою, італійською та латинською мовами. З-поміж них вирізнялися видання XVIII ст., особливо пов'язані з французькою революцією. Найбільше було польських рукописів і книг. Найстарішим виданням була книга XV ст. – “*Posteriorum Aristotelis Analiticorum Libri Duo*” Яна Глоговчика (Ляйпціг, 1499). Серед рідкісних видань у бібліотеці була Радивилівська Біблія, “Зільник” Шимона Сиренського та “Сад здоров'я” Стефана Фалімжа. Чацькі хотіли перенести свою бібліотеку до Варшави і зробити її публічною, але нічого з їхніх прагнень не вийшло⁴⁵.

Кілька тисяч томів містила рафалівська бібліотека Олізарів. Після від'їзду власників за кордон в 1831 р. більша частина цієї бібліотеки перейшла до Житомирської гімназійної бібліотеки. Рештки бібліотеки розійшлися по різних руках⁴⁶.

Сумна доля – загибель в полум'ї пожежі спіткала романівський палац Ілінських, разом з чудовою бібліотекою (майже повністю) і гарними збірками малярства, різьбярства і пам'яток старовини. Особиста бібліотека графа Генрика Ілінського вже на початку XIX ст. налічувала 4000 томів (4200 назв) творів латинською, французькою, німецькою та польською мовами, а також “дванадцять великих тек гравюр та малюнків”. І все ж частину мистецьких скарбів, а серед них і цінну книжкову колекцію, було врятовано. У 1924 р. уповноважений Волинського центрального музею І. Ф. Левицький перевіз книжкове зібрання до Житомира. У Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. Мечникова зберігається примірник видання “Хроніки...” Мацея Стрийковського, який належав до книжкового зібрання графа Г. Ілінського, що засвідчує власницький напис та печатка із зображенням фамільного гербу Лис та написом: “*Henricus Comes Ilinski*”⁴⁷.

⁴⁴ [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...* – S. 63–64.

⁴⁵ Ibidem. – S. 75.

⁴⁶ Ibidem. – S. 71.

⁴⁷ Ляшенко О. Л. Польські стародруки з “розпорошених” колекцій університетської бібліотеки // *Вісник Одеського національного університету*. – Одеса, 2010. – Т. 15, вип. 21: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 159–170.

Князь Роман Сангушко у Славуті у своїй бібліотеці зібрав велику колекцію давньої зброї, кілька шитих на атласі хоругв, дуже цікаві акварелі, рідкісні рукописи, серед яких зберігалися мемуари князя Євстафія Сангушка. Основою цієї бібліотеки стала корецька книгозбірня Чарторийських, перевезена до Славути в 1810 р. Спочатку палацова бібліотека займала дві великі зали, а її фонд перевищував 5 тис. томів. Сангушки не шкодували ні грошей, ні часу аби збирати і поповнювати бібліотеку. Коли вона значно виросла кількісно, то для розміщення бібліотеки виділили окремий флігель. Тут знаходились гарно оправлені давні рукописи та стародруки, зберігались листи гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка до польського короля, рукописи, що стосувались Барської конфедерації, зібрання полемічних брошур. Окрему цінність складав родинний архів князів Сангушків⁴⁸.

Про бібліотеку Яна Тарновського зі Стариків поблизу містечка Козина спогади залишив отець Паїсій (Василь Івашук). З нею він познайомився, коли навчався в сьомому класі, завдяки подрузі Ромуальді Садковській, батько якої працював управителем маєтку Тарновського. Отець Паїсій писав: «Перед моїми очима відкрилося щось неймовірне, що я перший раз оглядав в своєму житті. Величезна зала, приблизно 50 метрів довжиною і 25 метрів шириною, стіни якої до самої стелі були зайняті великими книжками, оправленими в чорну шкіру. Під стінами стояли столи з кріслами, в бібліотеці не було нікого. Граф запросив мене сісти і сів сам, почав розповідати, як від початку була ця бібліотека організована, передавалась з роду в рід аж до його часу». В бібліотеці Тарновського були книги латинською, французькою, німецькою та іншими мовами. Звичайно, найбільше було книг польською мовою; значною була й кількість видань старослов'янською мовою.

За борги бібліотека Тарновського, як і все його майно і родовий маєток, були незабаром розпродані. Сам граф з рештками бібліотеки (лишилося 40 скринь переважно старих, ушкоджених і неоправлених книжок) вийшов до Кременця. Тут він винаймав три кімнати, дві з яких були відведені під книги, а в третій він мешкав сам зі своїми псами. Граф Я. Тарновський помер у Дубні просто на вулиці, його поховали на місцевому католицькому цвинтарі, а доля його бібліотеки невідома⁴⁹.

Існували й інші приватні бібліотеки польських шляхтичів у волинських містечках і селах. Серед них були книжкові збірки: Ісидора Чосновського в с. Биківцях (бібліотека стародруків), Чацьких у с. Боремелі, Ленкевичів у с. Бочаниці, Станіслава Хамця у с. Бутейки (польські друки), Руліковських у м. Висоцьку (близько 1000 томів), Яна Дунін-Борковського у с. Гамарні, Влодзімежа Грохольського у с. Грицеві, письменника Юзефа Ігнаці Крашевського у селах Губині і Киселях, Чарнецьких у с. Заборолі, Бобрів у с. Загайцях (близько 2000 томів), доктора Е. Галлі (кілька тисяч томів з природознавства). Я. Собкевича, Е. Венжа, Владислава Гурського (бібліотека і колекція автографів), єпископа Каспера Боровського (2000 томів, після смерті власника перейшла до бібліотеки семінарії) – всі у м. Житомир, Ржищевських у с. Жуківцях (містела 5000 томів), Міхала Орловського в Коростках (кілька тисяч томів книг і багато рукописів), Віктора Краєвського в с. Косків (колекція рукописів), Шимона Конопцяцького у с. Лавриновці, Анни Ростворовської у м. Мирополі, Гіжицьких у с. Молочках (близько 6000 томів), Станіслава Піотровського у с. Мотовилівці (польські друки), Яна Малиновського у с. Невиркові (переважно книги іноземними мовами),

⁴⁸ Цинкаловський О. *Стара Волинь і Волинське Полісся. (Красознавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року).* – Вінніпег, 1986. – Т. 2. – С. 373.

⁴⁹ Рожко В. Є. *Пресвященний Паїсій, єпископ Савт Бавнд Брукський.* – Луцьк, 2010. – С. 30–33.

М. Зеленявського у с. Ножинську, Ржищевських у с. Новому Олексинцю (в неї частково влилася корецька книгозбірня Чарторийських), Камінських у с. Олійниках (до 6000 томів, переважно польських книг), Яблоновських у с. Плужному (архів і бібліотека), Тарновських у с. Підбереззя, Л. Рожицького у с. Понора (до 200 томів польських книг і деякі рукописи), Зигмунда Родзімінського у с. Сівках і Завадинцях (бібліотека і архів), Я. Камінського у м. Староконстянтинові, Казімежа Коморовського у с. Усте (до 200 книг і багато рукописів), К. Урбановського в с. Цапцевичі (мала близько 2000 томів, після смерті власника була вивезена), Генрика Ржевуського в м. Чуднові (мала близько 2000 томів)⁵⁰ та ін.

PRIVATE LIBRARIES OF THE POLISH NOBILITY OF HISTORICAL VOLYN'

Andriy KLYMCHUK

*Creative Union "Mystets'ki hrani",
44/230, Dubens'ka Str., Rivne, 33010, Ukraine, tel. (0362) 62-89-98,
e-mail: l-angel@unk.org.ua*

The article provides succinct summary of the history of formation and structure of a number of the most important private libraries of Polish nobility sojourning on the territory of historical Volyn' in the 17th c. – 20th c. (primarily in the 19th c.). Particular attention is paid to the library functioning in the 18th – 19th cc. in Vyshnivka village.

Key words: private libraries in the 17th – 20th centuries, polish nobility in Ukraine, Volyn'.

ЧАСТНЫЕ КНИЖНЫЕ СОБРАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ШЛЯХТЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ВОЛЫНИ

Андрей КЛЫМЧУК

*Творческое объединение "Мистецькі грані",
ул. Дубенская, 44/230, г. Ровно, 33010, Украина, тел. (0362) 62-89-98,
эл. почта: l-angel@unk.org.ua*

Кратко описана история формирования и состав ряда важнейших частных библиотек польских дворян, живших на территории исторической Волыни в XVII–XX вв. (в первую очередь в XIX в.). Наибольшее внимание посвящено библиотеке в Вишневецке, существовавшей в XVIII–XIX вв.

Ключевые слова: частные библиотеки XVII–XX вв., польская шляхта на Украине, Вольшь.

Стаття надійшла до редколегії 16.06.2012

Прийнята до друку 18.06.2013

⁵⁰ Див. довідкові праці: [Radziszewski Fr.] *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach...*; Chwalewik E. *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety...*; Цинкаловський О. *Стара Волинь і Волинське Полісся...* – Вінніпер, 1984–1986. – Т. 1–2.